

ՅԱԿՈԲ ՕՇԱԿԱՆ՝ ԳՐԻԳՈՐ ԶՕՀՐԱՊԻ ՄԱՍԻՆ

Շատ շատերուն պէս ես ալ դպրոցական դրատեղանէն ի վեր սիրած եմ Գրիգոր Զօհրապը: Բոլոր աշակերտութիւնը հրամայուած էր իրմով: Իր մուտքը, մեր մէջ, եղաւ այն պղտիկ պատմութեամբովը՝ որ «Կոտրելէն ետքը» կը կոչուի. ատիկա անցած է Զարգարեանի «Մեղրագետ»էն ներս, որ կը գրաւէ պատանեկան զգացումն ու երեւակայութիւնը, որ խորհրդածել կու տայ չափահասներուն, որ կը սիրուի ամէնքէն, որ չի մոռցուիր ո՛չ մէկուն կողմէ:

Դպրոցէն դուրս ալ կարգացի իր դործերը. կրնամ ըսել թէ այն միակ հայ դըրողն է Զօհրապ՝ որուն գործերը մէկէ աւելի անգամներ կարգացած ըլլամ, միշտ նոր բան մը գտնելով հոն, միշտ անպակաս հետաքրքրութեամբ:

Այս սէրը, այս համակրութիւնը, այս համոզումս՝ թէ Զօհրապ բացառիկ դէմք մըն է որպէս նորափայլի, մտածող, հրապարակագիր, որպէս՝ առ հասարակ գրող, ինծի ներշնչեցին իր գործը մօտէն ուսումնասիրելու գաղափարը. անհրաժեշտ հետեւանքն էր այս: Եւ ես զինքը եւ իր գործը՝ իրենց բոլոր կարելի երեսներովը՝ ուսումնասիրեցի տարիներէ ի վեր:

Այս կարճ յառաջարանը անո՛ր համար որ պիտի ուզէի խելոյն ճշդել, թէ Զօհրապին չեմ նայիր, այլեւս, միայն համակրանքով՝ հինէն մնացած, այլ զինքը խորապէս ուսումնասիրելէ յետոյ, որուն մէջ պատանի ընթերցողի մը առաջին յիշատակը ինչքան ալ իր տեղը, իր ենթակայական գոյութիւնը պահած ըլլայ, այսուհանդերձ՝ քննութեան, խորհրդածութեան, անխուսափելի բազմաթիւ հարցումներն ալ, եղրակացութիւններն ալ իրենց տիրական արդիւնքները անպայ-

ման կու տան՝ անկախաբար: Այսօր, կը շնորհակալեմ, ես կը յիշեմ ուրախութեամբ, թէ մօտէն կատարած ուսումնասիրութիւնս է որ կը հիմնէ համակրութիւնս, գիտակից համակրութիւն մը՝ իրեն հանդէպ. եւ ինչ որ իրմէ է, ու ինչ որ կը գրուի իր վրան, զիս կը շահագրգռեն:

* * *

Բոլորը, հասարակ ընթերցողէն մինչեւ ամէնէն դժուարահաճ նկատող քննադատը, համաձայն են տեսնելու Գրիգոր Զօհրապին մէջ, հայ նորափայլին իշխանը, մեծ գրագէտ մը, մեծ միտք մը, սուր լրագրող մը, ինչպէս նաեւ կարող ու պերճախօս փաստարան մը:

Քննադատած են, երբեմն, իր հայերէնին թերութիւնները. իր օտարաբանութիւնները՝ լեզուական. փոփոխութիւններ, բարձրասանքներ ըրած՝ ականջէ ականջ, իր ապրելակերպին, կնասիրութեան վրայ, իր նկարագրին վրայ. բայց երբեք գրողը, բայց երբեք իր միտքը, իր զգացումը լուրջ ժխտումի առարկայ չեն ըրած:

Ուստի չեմ ծածկեր, թէ զարմանքս խոր եղաւ երբ կարգացի այն կարծիքը՝ որ Յակոբ Օշական կը յայտնէ իր «Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան» գրքին Ա. հատորին մէջ, Երուսաղէմ տըպուած 1945-ին. ասիկա անակնկալ մըն էր՝ իր տեսակին մէջ. ես ալ զիտէի, թէ Օշական շատերուն չէր հաւանք, բայց Զօհրապին վրայ իր ըրած հաւաստումները կարծիքներ չէին, այլ՝ ուրացումներ: Նախընտրելի է, սակայն, իր տողերը հոս իսկոյն հաղորդել՝ ամբողջութեամբ, հաւատարմօրէն, իր հաւաստումներովն իսկ իր դատումները ճշգրտէն ու վերջնական վերձիւրի ենթարկելու համար:

«Զօհրապ, — կը գրէ հոն, ստուգիւ, Յակոբ Օշական, — բոլորի միտք մըն է 1880-ին ու պիտի մնայ այդ բոլորի վրայ» նոյնիսկ երբ Պոլսոյ Իրաւաբանութեան վարժարանին մէջ դասեր պիտի աւանդէ, եւ կամ 1910ին Օսմանեան հորհրդարանին մէջ քաղաքական տարողութեամբ՝ քաղաքական արտասանելու անփութիւն պիտի ստեղծէ, իր բնածին հոգեւորութեան յագուրդ մը փայլելու համար» (էջ՝ 130):

Անկեղծօրէն պիտի խնդրէի ընթերցողներէս, որ հաւատային թէ այս տողերը հոս չարտագրած՝ բառ առ բառ, դանդաղ մէկէ աւելի անգամ կարգացի. ինքզինքս չփոթութեան մը դոհը կը կարծէի... յըստակ են սակայն անոնք, չէ՞:

Բայց այս մասին խօսելու փափաքս, կարծիք մը հերքել չէ միայն. Զօհրապի միտքը այս հերքումին պէտք չունէր:

Ո՛չ ալ Զօհրապ ճառ արտասանելու առիթներ կը ստեղծէր, իր «քնածին հոգեւորութեան յագուրդ մը ճարտելու համար»՝ ծառայելու տրամադիր մէկն էր անիկա ու պարտականութեան մարդը, ունէ՛ր ասոր կոչումը, ուր ե՛ւ կը տեսնէի իսկ ի՛ր եւ ամէնուն բարոյականը, մինչ իր փաստաբանական ասպարէզը ամէն օր իրեն առիթը կու տար հրապարակաւ խօսելու եւ զուլիս ու հարստութիւններ ալ ազա-տելու:

Եւ այս մարդը անշուշտ թէ «բոլորի միտք մը» չէր. այլ՝ ընդհանրապէս, անիկա հարուստ միտք մըն էր, խոր ու զարգացած միտք մը, հաղուադէպօրէն ուշիմ եւ սուր միտք մը, հիանալի պաշարով եւ տուր միտք մը, իմացականութիւն մը: Այս գրքեւանուր իմացականութիւն մը, այս երեսփոխարողը, այս փաստաբանը, այս երեսփոխարողը պիտի կարենար փայլել, եւ բարձրօրէն նը պիտի կարենար ամէնէն մեծ ու յափառելի եւրոպական ամէնէն մեծ ու ռաջադէմ երկիրներէն որ եւ է մէկուն մէջն անգամ. իր ուշիմութիւնը, իր տաղանդը, իր իւրացնելու արտակարգ կարողութիւնը կասկածէ դուրս են այլեւս:

Բայց Օշականի աննախընթաց ելոյթը

զիս փնտռողի մղեց. ուղեցի գտնել իր ուրիշ արտագրութիւնները՝ Զօհրապին վրայ: Այն ատեն, հետզհետէ կը գտնէի, կը փաստէի՝ ո՛չ նուազ զարմանքով, թէ Օշական հետեւողական չէ եղած, ինքն իրեն հետ, Զօհրապի վրայ գրած իր վերջին հաւաքէն առաջ, ինչպէս նաեւ այս ելոյթէն ետքն ալ շատ մեծ հիացումով արտայայտուած է հայ նորափայլի իշխանին հանդէպ:

Իր հերքումը՝ իրմէ իսկ պիտի գայ այսպէս, ուրեմն:

Արդարեւ, իր «Հայ Գրականութիւն» անուն երկասիրութեան մէջ, Երուսաղէմ տպուած 1942-ին, Օշական՝ Զօհրապը կը նկատէ, ինքն ալ, որպէս իրապաշտ սերունդին «ամէնէն տաղանդաւոր գրագէտներէն ու մեր նոր գրականութեան մեծագոյն վարպետներէն մէկը» (էջ՝ 439): Եւ անմիջապէս ալ աւելցուցած, տես, հոն. «Իր գործը իբր խորք, ճշտում ու, իբր ձեւ, արուեստի հասած բիրեղացում, կը մնայ ամէնէն յատկանշականներէն ու կատարեալներէն»: (Այս անգամ ընդգծումներն ալ իրմէ՛ են):

Ես չեմ կրնար երեւակայել թէ՛ այն որ կը նկատուի մեր «ամէնէն տաղանդաւոր գրագէտներէն», եւ մեր գրականութեան «մեծագոյն վարպետներէն» մէկը, այն որ կըրցած է արտագրել՝ խորքով ու ձեւով բիրեղ արուեստի գործեր, կարելի ըլլայ զայն համարել «բոլորի միտք»ով մէկը: Այս մասին աւելի գրելը, պարզապէս ժամանակի կորուստ պիտի նշանակէր:

Բայց իր այս տողերէն ետքն ալ, Օշական համակրութեան, զնահատումի, միջնափառարանութեան ուրիշ դեռ շատ մը հաւատումներ պիտի տայ՝ Զօհրապի վրայ, իր մէկ գործին մէջ, որ հրատարակուեցաւ իր մահէն յետոյ. — Իր «Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան» շարքերէն հինգերորդ հատորով՝ 1952-ին տպուած, դարձեալ Երուսաղէմ:

Հոն՝ Յակոբ Օշական՝ Չօհրապին կը յատկացնէ այս անգամ յիսուներորդէն էջեր՝ մեծածաւալ, 130-էն 188, եւ ուր զայն իսկոյն կը նկատէ «Եւրոպական իմաստով արուեստագէտը» (էջ՝ 130):

Եւ զայն կը նկատէ, նաեւ, թէ «Մէկ հատիկ գրագէտ՝ այդ Պոլսէն, Չօհրապի խոնարհութիւնը, աշխարհ մը իմաստ կը խտացնէ» (էջ՝ 136):

Ինչպէս գիտենք, Օշական իր ուսումնասիրութեան մէջ կը փնտռէր միայն մըտաւորականը, մանաւանդ գրողը. ուրեմն շատ աւելի յատկանշական իմաստ կ'առնէ իր հաւաստումը, երբ կը գրէ դեռ, միշտ իր վերջին գործին մէջ. — «Անշուշտ շատ քիչ անգամ անհատներ մեծ են իրենց ծրնունը տուող ժողովուրդէն: Բայց երբեմն կան այդ անունները: Դժուար է թէ ոչ անկարելի յանգնութիւն մը չէ Գրիգոր Չօհրապի մը համար բանաձեւ ընդունիլ գոնէ իրեն վարկած» (էջ՝ 140):

Այս «բոլորի միտք» մա՞րդը: Բայց ո՞չ ոք զինքը այսքան աստուածացուցած է տակաւին:

Եւ դեռ չվերջացուցի մէջբերումներս. կը շարունակեմ. որպէսզի որ եւ է կասկած չմնայ այլեւս, թէ Օշական ինքզինք մի անգամ ընդ միշտ հերքած է, իր իսկ գրութիւններովը՝ Չօհրապի վրայ իր արտայայտած արհամարհական ու տարօրինակ գաղափարներուն մէջ: Օշական՝ որ կը նկատուէր յայտնապէս շատ դժուարահաճ քննադատ մը մեր մէջ, ո՞չ թէ միայն, ուրեմն, հիացում ու փառաբանութիւններ շարունակ պիտի շուայէ Չօհրապին ու իր գործը գովելու համար, այս միտքն ու այս գործը «բոլորի» կոչելէ յետոյ, այլ եւ իր հիացումը արտայայտելու համար պիտի գործածէ ձեւ մը՝ որ տպւորել ու գելու, ընթերցողին երեւակայութեան վրայ դիւրութեամբ զարնելու յետին նպատակը ունի. — արդարեւ, Օշական կը գրէ, դարձեալ իր այդ ուսումնասիրութեան մէջ, թէ Չօհրապ «կը կրէ իր ներսը

վեց եօթը մարդ, իր մէկ հատիկ դանկին մէջ բազմութիւններու բաւող զսպանակներ: Յետոյ, իւրաքանչիւր իր երեսին վրայ այնքան յորդութիւն, ամբողջականութիւն, որքան չեն տրուած ատոնք մեզմէ շատերուն» (էջ՝ 150):

* * *

Յակոբ Օշականի նոյն տեսակի հակասութիւնները՝ Չօհրապին հանդէպ, նըշմարած է ու գիտել կու տայ նաեւ ուշիմ քննադատ ու համակրելի գրող՝ Պ. Հրանդ Բալուեան. խօսելու ատենը այս քննադատին վրայ, կը յիշատակէ նախ գրուած մը՝ որ անոր Ելոյթներուն տարօրինակ մէկ երեսը կը գծէ: Պոլսոյ մէջ, Սուրէն Պարթեւեան եւ Յակոբ Օշական կը հրաւիրուին, Առաջին ընդհ. պատերազմին զինադադարէն յետոյ, Չօհրապին յիշատակը տօնելու համար խօսելու. Պարթեւեանի հմայիչ ու խորապէս համակրական բանախօսութեանէն ետքը, Օշական ոտքի կ'ելլէ եւ կը խօսի. «Իր առաջին նախագատութիւնները, — կը գրէ Պրն. Բալուեան, — նախ դարձանք մըն էր, թէ ինչո՞ւ այսքան բազմութիւն հաւաքուեր ենք հոս, զանգուածը զուարճացնող մը փայփայելու համար: Եւ յաջորդաբար կցկտուր, բայց հարու հարուածներով սկսաւ հատիկ հատիկ փշրել Չօհրապի նորալէսերուն կառուցուածքը: Քանի կը շարունակէր, իր ամէն մէկ յանդուգն նախադասութեան՝ Պարթեւեան, Օտեան, Վ. Թաթուլ, եւ ուրիշ գրողներ իրենց ձեռքերը վեր բարձրացուցած, կարծէք լո՞ւրեայն ըսել կ'ուզէին. — «Աստուած իմ, դուն դարձի բեր այս մարդը...»:

Օշական, ճիշդը, երկար տարիներ ետքը կատարեց այս դարձը՝ զոր Պ. Հրանդ Բալուեան «մեծագոյն անակնկալը» կ'անուանէ, անոր փառաբանական 58 էջերը կարդալէ յետոյ, վերը յիշուած «Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան»

անունը գրքին մէջ, ու այդ էջերէն զանազան մէջբերումներ ալ կ'ընէ իր հաւաստումին անակնկալ, իրապէս անակնկալ հանգամանքը փաստելու համար: (Պրն. Բալուեանի գրութիւնը երեւցաւ «Նոր Լուր» լրագրին մէջ, 20 Փետրուար 1954, թիւ 939):

* * *

Բայց, իրականութեան մէջ, «դարձ» մը չէ այս: Յակոբ Օշականի վերջին ելոյթը: Անկեղծօրէն, ես չհասկցայ անոր իմաստը. չեմ հասկնար, ասուղիւ, թէ ինչպէս «բոլորի միտք» դատելէ յետոյ մէկը, կարելի է զայն նկատել՝ մեր «ամէնէն տաղանդաւոր գրագէտներէն» ու նաեւ մեր գրականութեան «մեծագոյն վարպետներէն» մէկը, «աշխարհ մը խտացնող գրագէտ» մը, իր գործը կոչել՝ «արուեստի բիւրեղացում», իր մէջ տեսնել «վեց եօթը մարդ», մինչեւ զայն իր ժողովուրդէն աւելի մեծ դասելու աստիճան:

Իրաւ է. չկրցայ հասկնալ: Ո՞չ մէկ տեղ, ո՞չ մէկ գրականութեան մէջ, ո՞չ մէկ քննադատի գրչին տակ չեմ հանդիպած ա՛յսքան սեւէն ճերմակի ոստում մը: Ես չեմ կրնար լրջօրէն բացատրել այս բացարձակ, այս չափազանց խոր հակասութիւնները:

Ուստի, Գրիգոր Չօհրապի քննադատներուն արտայայտած զանազան կարծիքներուն պատմութեանը համար՝ այս հակասութիւնները լոյսին հանելը անհրա-

ժեշտ նկատեցի. — միակ նպատակը՝ ներկայ գրութեանս:

* * *

Յակոբ Օշական, սակայն, թէեւ ոչ բոլորովին գրական գետնի վրայ՝ այս անգամ կը ներկայանայ իր վերոյիշեալ էջերուն մէջ, տեղ մը, իրեն մէկը այն հաղուադիւտ գրողներէն՝ Չօհրապի մասին, որոնք նշմարած ու հաւաստած ըլլան թէ՛ «ուենցածը տուաւ այս մարդը, չունեցածին վրայ ուրիշները խաբելու, զարմացընելու անպարծութիւնը չներելով իր մտքին հիմնական պարկեշտութեան» (էջ՝ 168):

Օշականի կարծիքներէն ամէնէն աւելի այս նշմարումը կ'ընդգծեմ ես, ի պատիւ իրեն:

Չօհրապի գրականութեան, կամ մտքին մէջ միայն չէ որ կար այս պարկեշտութիւնը. այս կայ նաեւ «Ողմտանքի Չայներ» ու հեղինակին բոլոր երեսներուն մէջ. անիկա չեղաւ, երբեք, փետաւ մը, սնապարծ մը, ամբարտաւան մը. ինչ որ ըրաւ, ինչ որ գրեց, ինչ որ խօսեցաւ, միշտ ալ կ'ընէր, կը գրէր ու կը խօսէր պարկեշտութեամբ, բայց ե՛ւ հօգրապէս:

Եւ ա՛յս է մէկը՝ այն հիմնական զսպանակներէն, որոնք Չօհրապը բարձրութեան հասցուցին նաեւ իրեն գրող:

ՍՏԵՓԱՆ ՇԱՀՊԱԶ

Աղեփառնդրիա

